

UOT 39.(419)

Etnoqrafiya

M. S.ORDUBADININ “DUMANLI TƏBRİZ” ROMANINDA “TƏNƏBİ” TIPLI YAŞAYIŞ EVİ HAQQINDA (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

R.Q.Rəcəbli

(Azərbaycan MEA-nın akademiki T.Ə. Bünyadov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2012-ci il oktyabrın 9-da Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda demişdir ki, “Əsrlər boyu Azərbaycan mədəniyyətlərin qovuşduğu diyar olmuşdur”. Mədəniyyətlərin qovuşduğu ölkədə yaşayan Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan bəri yaratdığı gözəl maddi mədəniyyət nümunələri ilə bəşəriyyətin mədəniyyət tarixini zənginləşdirmişdir. Azərbaycan xalqının yaradıcı təəyyülünü və quruculuq fəaliyyətinin məhsulu olan unikal maddi mədəniyyət nümunələri görkəmli yazıçılarımızın yaradıcılığında öz bədii əksini tapmışdır. İstedadlı yazıçılarımızın əsərlərində təsvir və tərənnüm edilən nadir maddi mədəniyyət inciləri ulu öndərimiz Heydər Əliyevin dediyi kimi “tarixi köklərimizi dünyaya göstərir,...türk mədəniyyətimizi və zəngin tariximizi sübut edir”[1].

Öz əsərlərində xalqımızın məişətini təsvir edən Azərbaycanın məşhur yazıçıları sırasında Məmməd Səid Ordubadi xüsusi yer tutur. XX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış M.S. Ordubadi “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Qanlı illər”, “Qılınc və qələm”, “Dumanlı Təbriz” və başqa romanlarında Azərbaycan xalqının çoxçalarlı həyatının müxtəlif sahələrini ustalıqla qələmə almışdır. Etnoqrafik baxımdan onun “Dumanlı Təbriz” romanı daha çox maraqlıdır. Yüksək bədii təfəkkürə malik olan yazıçı “Dumanlı Təbriz” romanında Cənubi Azərbaycan əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətini real boyalarla oxucuya çatdırmışdır. Taleyin hökmü ilə iki yerə bölünmüş xalqımızın bu parçasının məişət və mədəniyyətini öyrənməyin xalqımızın, xüsusilə gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Elmdə azərbaycançılıq metodologiyasının banisi sayılan Heydər Əliyev hər bir azərbaycanlının belə

məsələləri dərinlən bilməsinin vacibliyini qeyd edərək demişdir: “İnsanlar bütün bunları nə qədər çox bilsələr, millətini, xalqını, Vətəni və müstəqil Azərbaycanı da bir o qədər çox sevməklər” [1].

M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında zəngin etnoqrafik materiallar sırasında Azərbaycanın yaşayış məskənləri və evləri haqqında maraqlı məlumat vardır. Yaşayış məskənləri və evləri bəşər tarixinin ayrılmaz hissəsi olan maddi mədəniyyətin əsas sahələrindən hesab edirlər. Maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan insanların fiziki əməyinin nəticəsi kimi formalaşan yaşayış məskənləri və evləri uzun tarixi təkamül yolu keçmiş, təkmilləşərək müxtəlif formalara düşmüşlər. Maddi mədəniyyətin yaradıcısı olan insanlar yaşayış məskənləri salmaq və yeni-yeni yaşayış evləri tikməklə öz yaşayış şəraitlərini yaxşılaşdırmaqla bərabər, həm də bəşəriyyətə bir-birindən gözəl memarlıq nümunələri vermişlər. Hər bir xalqın yaşayış məskənləri və evləri ümumbəşəri əlamətlərə malik olmaqla yanaşı, lokal xarakteri və spesifik etnik keyfiyyəti ilə də seçilmişlər. Ona görə də yaşayış məskənləri və evlərini öyrənməyin etnoqrafik baxımdan mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan “Dumanlı Təbriz” romanı Azərbaycan xalqının XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yaratdığı yaşayış məskənləri və evlərini, xüsusilə yaşayış evlərinin tiplərini öyrənmək üçün qiymətli etnoqrafik qaynaqdır.

M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında cəmiyyətin imkanlı təbəqəsinə məxsus qədim yaşayış evləri sırasında olan “tənəbi” ev tipi haqqında verilən məlumat etnoqrafik baxımdan daha çox diqqəti cəlb edir. Romanda oxuyuruq: “Leviranın (malikanənin adıdır - R.R.) ağası Hacı xan iki oğlu və nöqərləri ilə

bərabər bizim istiqbalımıza çıxdılar... Dərhal hər faytonun qabağında bir qo-yun qurban kəsildi. Qurban kəsilincə dayandıq, qurbanlar kəsildəndən sonra cəmdəklərinin üstündən addayıb keçməli idik. Poçt-teleqraf müdiri əvvəlcə keçməyi mənə təklif etdi, mən etiraz etmədim... Qurbanın üstündən addadım, miss Hanna da addayıb keçdi, şübhəsiz ki, şərqşünas qız Şərqdə qurban adətini bilməmiş deyildi. Geniş və meşəyə bənzəyən bir bağa girdik. Ətrafında ər-ər ağacları düzülmüş geniş xiyabanla bir neçə dəqiqə yol getdik. Xiyaban böyük fənərlərlə işıqlandırılmışdı. Uzun və daş döşəməli bir balkona çıxdıq. Biz balkonla avizəli və böyük lampalarla işıqlandırılmış otaqların qarşısından keçərək gedirdik. Qadınlar bir otağa, biz başqa bir otağa girdik. Yuyunub yol paltarımızı dəyişdikdən sonra Hacı xanın uzun və zəngin tənəbisinə girdik. Tənəbinin zəngin xalıları, pərdələri, avizələri mənə “Min bir gecə” hekayələrində oxuduğum və dünyada mövcud olmadığını zənn etdiyim Bağdad saraylarını ... xatırladırdı” [13, I kitab, s. 200-201].

“Tənəbi” ev tipinin adına 3 cildlik “Azərbaycan etnoqrafiyası” kitabında Şimali Azərbaycanda XIX əsrin sonu – XX əsrin birinci yarısında mövcud olmuş və xalq arasında “garadam”, “çovustan” (qarğı ev), “kərtmə” (ağac ev), “möhrə” (kərpic ev), “daxal ev”, “ışıqlı otaq”, “ağ ev”, “şirvani”, “səliyani”, “bağdadı”, “cərgəvi”, “kəllayi”, “qoşa kəllayi”, “eyvanlı”, “aynabəndli”, “çatmadamlı”, “imarət”, “mülk” və s. adlandırılan xalq yaşayış evləri sırasında rast gəlinir [2, s. 44-51].

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik baxımdan öyrənilməsi XX əsrin birinci yarısında başlanmışdır. İlk olaraq görkəmli etnoqraf Ələskər Ələkbərov Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinin əhalisinin yaşayış evlərini öyrənərkən “qaradam” ev tipi haqqında məlumat verir və onalatin memarlıq üslubu, plan quruluşu məsələlərini araşdırır [3, s. 152]. Sonra isə tanınmış etnoqraf Qəhrəman Qaraqaşlı “qaradam” yaşayış evlərindən bəhs edərək, onların çox böyük yaşayış evi olmalarına görə “qara” (böyük) dam adlandırıldığını əsaslandırmışdır [6, s. 79].

Azərbaycanın yaşayış evlərinin böyük tədqiqatçısı isə tanınmış etnoqraf Məmməd Nəsirli olmuşdur. O, XX əsrin 50-70-ci illərində Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsinin xalq yaşayış evlərini kompleks halında tədqiq etmiş və çox səmərəli bir kitab yazmışdır [12]. Azərbaycanın cənub və şərq bölgələrinin xalq yaşayış evlərinin araşdırılmasında etnoqraf alim Ətiqə İzmayilovanın əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan etnoqrafiyasına “balaxanlı” ev tipi anlayışının gətirilməsi və onun təsviri Ə. İzmayilovanın adı ilə bağlıdır [5]. Tanınmış etnoqraf alimlərdən Arif Mustafayev və Fəzail Vəliyev öz səmərəli kitablarında Azərbaycan xalq yaşayış evlərinə xüsusi fəsillər ayırmış və onların etnoqrafik təsnifatını vermişlər [11, s. 113-119; 15, s.50-69]. Tanınmış etnoqraf alim Şirin Bünyadova Azərbaycanın orta əsrlər yaşayış evlərini araşdıraraq onların tarixən memarlıq xüsusiyyətlərinin əhalinin təsərrüfat həyatı və maddi mədəniyyəti ilə bağlılığını aşkara çıxarmışdır [4, s.179]. Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsi əhalisinin maddi mədəniyyətini öyrənən tanınmış etnoqraf alim Solmaz Məhərrəmovə “kəllayi”, “cərgəvi”, “çatmadamlı” və “ikimərtəbəli” ev tiplərinin memarlıq üslubunu və plan quruluşunu təsvir etmişdir [9, s.35]. Tədqiqatçı etnoqraf Həşim Kəlbəyev Lənkəran bölgəsinin xalq yaşayış evlərinin tikinti materiallarına və memarlıq üslubuna görə təsnifatını vermişdir [7, s.42-44]. Tədqiqatçı Vurğun Məmmədov isə Azərbaycan yazıçı və maarifçilərinin, o cümlədən Üzeyir Hacıbəyli və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin əsərlərində xalq məişəti məsələlərini araşdırarkən yaşayış məskənləri və evlərinin tədqiqinə ayrıca bölmə həsr etmişdir [10].

Azərbaycan xalq yaşayış evlərinin etnoqrafik baxımdan araşdırıldığı tədqiqat əsərlərindən yalnız ikisində – “Azərbaycan etnoqrafiyası” kitabında və F. Vəliyevin “Azərbaycanın maddi mədəniyyəti” monoqrafiyasında “tənəbi” adlı “kəllayi” ev tipinin adı “kəllayi” ev tipinin sinonimi kimi çəkilir [2, s.44; 15, s.51]. F. Vəliyev “tənəbi” adlı “kəllayi” ev tipinin ölkəmizin düzən və dağətəyi bölgələrində, həmçinin Bakı şəhərinin kəndlərində

geniş yayıldığını qeyd edərək, onun yalnız Naxçıvan və Lənkəran bölgələrində “tənəbi ev” adlanması haqqında məlumat verir [15, s.69]. O, həmçinin “tənəbi” evin plan quruluşu və memarlıq xüsusiyyətləri haqqında yazır ki, evin “tənəbi” adlanan böyük otağı düzdəmə planlı tikilmiş iki, yaxud bir neçə otağın kəlləsində tikilir və otaqların hamısının qapısı eyni eyvana açılır. Bu da memarlıq baxımından daha yığcam olub, evin otaqları arasında əlaqəni asanlaşdırır [15, s.69].

Keçmişdə “tənəbi” evlər Cənubi Azərbaycanın şəhərlərində çox olmuşdur. M.S. Ordubadi “Dumanlı Təbriz” romanında Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Mərənd, Xoy və b. şəhərlərində mövcud olan belə evləri təsvir etmişdir. Romanda təsvir edilən Xoy şəhəri hər tərəfdən Qotur çayının suyu ilə əhatə olunmuşdur, şəhərə körpü vasitəsilə keçilir. Şəhər olduqca gözəl və səfalıdır. Qotur çayından çəkilmiş arxlar vasitəsilə şəhərin bütün küçələrindən sular axır. Şəhərdə ikimərtəbəli evlər vardır. Hər mərtəbədə 10-a qədər otaq olur. Onlardan biri qonaqlar üçün nəzərdə tutulmuş “tənəbi” zalıdır [13, I kitab, s.157]. Romanın qəhrəmanına Əhməd xanın verdiyi məlumata görə Mərənd şəhərində də tamamilə bağ-bağça içində olan belə evlər çoxdur. Bu evlər köşk adlanan balaxana, uzun dəhliz (eyvan), mətbəx, anbar, hamam və s. müxtəlif funksiyalı otaqlardan ibarət olub orta əsrlərdə Azərbaycanın zadəgan və varlı ailələrinin mənzil-məişət və təsərrüfat tələbatını tam ödəyirdi. Belə evlərin kəllə tərəfində “tənəbi” adlanan uzunsov zal da olur [13, I kitab, s.217]. Romanın qəhrəmanı deyir ki, “biz üç otaqlı, xüsusi mətbəxi, balkonu, baxçası olan bir tənəbi evdə yerləşdik” [13, I kitab, 229]. Romanın qəhrəmanının yenicə evlənmiş bir mücahid üçün Təbriz şəhərinin Rasta küçəsində kirayə etdiyi “tənəbili” ev də bağça, gülxana içində idi [13, II kitab, s.680].

Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Mərənd, Xoy və başqa şəhərlərində, həmçinin ölkəmizin Naxçıvan və Lənkəran bölgələrində cərgəvi planla tikilmiş otaqlardan ən böyüyü uzunsov olur və eyvanı kəllə tərəfdən bağlayır. Qonaqlar üçün nəzərdə tutulan bu otaq-

salonun “tənəbi” adlanması təsadüfi deyildir. Belə ki, minilliklər ərzində Azərbaycan xalqı ilə qaynayıb qarışmış və vahid Azərbaycan millətini yaratmış, türkdilli soylarla birlikdə bu bölgələrdə yaşamış qədim irandilli soyların, o cümlədən qədim azərilərin və müasir talışların dilində “tənəbi” sözü eyvan tənə, bərabəri mənasını verir (talış dilində eyvana “bi” deyirlər). Etnoqrafik səfərlərin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Lənkəran və Ordubad şəhərlərinin əhalisi isti yay aylarında gecələr “tənəbi” evlərin uzun və enli eyvanında yatırmışlar. Bu zaman onlar eyvanda ağcaqanaddan qorunmaq üçün böyük miçəkdan qurmuş və yorğan-döşəkləri cərgə ilə onun altında salmışlar. Yerli əhali indi də yay aylarında bu istirahət tərzindən istifadə edir.

Maraqlı burasıdır ki, tarixçi-etnoqraf Qəzənfər Rəcəbli “Dədə Qorqud” dastanını yaratmış Azərbaycanın qədim oğuz türklərində də “tənəbi” tipli evlərin tikildiyini qeyd edir [14, s.224-225]. Xalqımızın ən qədim yazılı abidəsi, tariximizin qaynar bulağı, dastanlarımızın əbədi tacı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da deyilir:

“Bunlar ala ev yanında tikilsə gərdək görklü

Uzunca tənəfi görklü” [8, s.14].

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan xalqının kökünü təşkil edən türkdilli və irandilli soylar qədim zamanlardan bəri minilliklər boyu birgə yaşamış, qaynayıb-qarışmış, qarşılıqlı təsir və zənginləşmə nəticəsində, ümumi maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən “tənəbi” ev tipi kimi yüksək memarlıq nümunəsi yaratmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H.Ə. Zəngin tariximizin hər bir səhifəsini açmaq, geniş tədqiq etmək, onu xalqımıza və dünyaya təqdim etmək müqəddəs vəzifədir (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında yekun nitqi). “Azərbaycan” qəzeti, 2000, 12 mart.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cildə. 2-ci cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
3. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд. АН Азерб., 1960, 249 с.

4. *Bünyadova Ş.T.* Azərbaycanın təsərrüfat və mədəniyyəti (XII – XVII əsrlər). Bakı: Elm, 2007, 360 s.
5. *Измайлова А.А.* К истории развития жилища юго-восточных районов Азербайджана// *Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi*, II buraxılış, Bakı, 1965, s. 105-122.
6. *Karakatli K.T.* Материальная культура азербайджанцев северо-восточной и центральной зоны Малого Кавказа. Баку: Изд. АН Азерб., 1964, 263 с.
7. *Kəlbiyev H.A.* Lənkəran bölgəsinin yaşayış evlərinin təsnifatı// *Söz, Lənkəran*, 1998, №3-4, s. 42-44.
8. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı: Yazıçı, 1962, 175 s.
9. *Məhərrəmov S.S.* XIX-XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın şimal-şərq bölgəsinin maddi mədəniyyəti və təsərrüfatı. Bakı, Elm, 2007, 208 s.
10. *Məmmədov V.R.* XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazıçı və maarifçilərinin əsərlərində xalq məişətinin əksi. (Ü. Hacıbəyli və Ə. Haqverdiyev). Tarix üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2010, 19 s.
11. *Mustafayev A.A.* Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixi (Etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). B.:Bakı Universiteti, 2009, 416 s.
12. *Насирли М.Н.* Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР, Б.: Изд. АН АзССР, 1959, 140 с.
13. *Ordubadi M.S.* Dumanlı Təbriz. Bakı: Yazıçı, 1985, I kitab – 373 s; II kitab – 730 s
14. *Rəcəbli Q.Ə.* Azərbaycan oğuzlarının yaşayış evləri haqqında (“Kitabi-Dədə Qorqud”un materialları əsasında tarixi-etnoqrafik tədqiqat) / BSU əməkdaşlarının illik elmi işlərinin yekunlarına həsr olunmuş konfransın məruzələrinin tezisləri, Bakı: Kitab evi, 2006, s. 225-226.
15. *Vəliyev F.İ.* XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (Tarixi - etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 424 s.

Azərbaycan Dillər Universiteti

THE TYPE OF DWELLING “TENEBI” IN THE NOVEL “FOGGY TABRIZ” OF M.S.ORDUBADI (historical-ethnographic research)

R.G.Rajabli

This article investigates one of the types of Azerbaijan folk dwellings “kyallayi” which is called “tenebi” in the novel “Foggy Tabriz” of M.S.Ordubadi. Type of folk dwelling “tenebi” takes its title from the name of the longish large room which was designed for guests. House with living-room “tenebi” spread among noble and wealthy families in Tabriz, Marand, Khoe and other cities of South Azerbaijan, as well in Nakhichevan and Lankaran of North Azerbaijan. There is also information on the type of dwelling “tenebi” in the most ancient written monuments of Azerbaijan “Kitabi – Dede Korkut”.

О ТИПЕ ЖИЛИЩА “ТЭНЭБИ” В РОМАНЕ М.С.ОРДУБАДИ “ТЕБРИЗ ТУМАННЫЙ” (историко – этнографическое исследование)

Р.Г.Раджабли

В статье исследуется один из типов азербайджанских народных жилищ “кяллаи”, который в романе “Тебриз туманный” М.С.Ордубади именуется “тэнэби”. Тип народного жилища “тэнэби” берет свое название от одноименной длинноватой большой комнаты, которая предназначается для гостей. Дом с гостиной комнатой “тэнэби” был распространен среди дворянских и богатых семей в Тебризе, Маранде, Хое и других. городах Южного Азербайджана, а также в Нахчыване и Ленкоране Северного Азербайджана. Сведения о типе жилища “тэнэби” имеются и в самом древнем письменном памятнике Азербайджана “Китаби – Деде Коркут”.